

120.) h. é. n. kiadását pedig 1484—1487 között JOHANN PRÜSS strassburgi nyomdász nyomtatta. REUCHLIN: *De verbo mirifico* című munkája (HC 13.880. BMC III. 755.) viszont csak 1494. április 21. után hagyta el JOHANN AMERBACH baseli sajtóját. HUBAY ILONA.

Schulek Tibor: Bornemisza Péter. 1535—1584. Keresztyén Igazság kiadása. Budapest—Sopron—Győr, 1939. 8°. XII + 450 + [2] l.

SCHULEK TIBOR hatalmas Bornemisza-monográfiáját a különböző folyóiratok hasábjain már értékelték egyháztörténeti, irodalomtörténeti és egyéb szempontokból. Hiányzik még egy szempont érvényrejuttatása: a *könyvészeté*. Ezt kívánjuk most megtenni a *Magyar Könyvszemlében*.

A munka első főrésze BORNEMISZA életrajzát adja elő és a könyvészeti szempontból való vizsgálódás első eredménye ez: kár, hogy SCHULEK BORNEMISZA életrajza mellett egy külön szép fejezetben nem írta meg Bornemisza *könyveinek életrajzát*. Kár, mert nagyon szép és érdekes, néhol lélegzetviszafojtóan izgalmas fejezet lett volna. Ez azonban csak technikailag nincsen meg, részletekben, néhol egész fejezetrészek, néhol meg csak egy-egy adat formájában megvan a munka imént említett első főrészében, BORNEMISZA életrajzában. Ezekből a fejezetrészekből és adatokból össze lehet szedni körülbelül mindazt, amit BORNEMISZA írói és kibocsátói munkásságáról tudunk.

BORNEMISZA tulajdonképeni irodalmi munkásságának megkezdését az első postilla-kötet jelenti, amit az 1560-as évek végén kezdett készíteni. Ez előtt azonban bécsi tartózkodása idején jelenik meg az *Elektra* (*Tragoedia magyar nyelven*, RMK. I. 35.), egy másik nyomtatványon, egy 1562-re szóló *Kalendariumon* pedig mint fordító szerepel *Pesti Bornemisza Péter deáké*. Itthoni vándorlásai alatt több éneket ír, így 1553—56 között a *Cantio optimat* (*Siralmas énnéköm*), amelynek dallama hamarosan elterjedtté vált és SCHULEK szerint 1556 körül a *Szent János látásáról való éneket*, amely kétleveles önálló nyomtatvány formájában maradt meg (RMK. I. 325.); két későbbi éneke, az 1564-ben írt *Énekecske gyermekek regentésére* és az 1567-ben, Zólyomban készült *Isten városáról* szóló, belekerülnek 1582-ből való énekgyűjteményébe.

Postillái előtt való még az 1572-ben, Krakkóban megjelent *Beteg lelkeknek való füves kertecske*, melynél nyílt marad a kérdés, hogy BOCK *Wurzgärtleinjének* fordításában mennyi része van BALASSI BALINTnak és mennyi tanítójának, BORNEMISZA PÉTERnek. Az mindenestre tény, hogy 1577-ben maga is kiadja ezt a munkácskát, mint a *Négy könyvecske* utolsó darabját. SCHULEK nem említi meg azonban,

hogy BORNEMISZA bővítette a maga kiadását. A *Négy könyvecske* első három tagja egyébként egy rövidebb és egy bővebb katekizmus és egy szertartáskönyv. Közös címüket nem ismerjük, az irodalomtörténet adta a *Négy könyvecske* nevet. SZTRIPSZKY után jelzi SCHULEK, hogy a közös cím, egy XVII. századi könyvcím felsorolás után esetleg *Lelki tudományokkal teljes könyvecske* volt. Ide kapcsolódik az a ma címlap nélküli nyomtatvány is, amelyet MANTSKOVIT BÁLINT 1584-ben nyomott s amelyet SZABÓ KÁROLY SIBOLTI DEMETERnek tulajdonított (RMK. I. 208.). Erről a *Vigasztaló könyvecskééről* CZÓBEL ERNŐ állapította meg, hogy a *Füves kertecske* újrajomása; MANTSKOVIT ezt a BORNEMISZA toldása nélkül készítette, viszont új bővítéssel, HELTAI *Vigasztaló könyvecskéjéből*.

BORNEMISZA könyveinek sorozatos megjelenése 1573-ban kezdődik az első postilla-kötettel. Ez első után, amely meglehetősen nehezen készült el, hiszen már 1569-ben megvolt belőle írva 300 árkus (egy a nagyszombati tanácshoz írott levél alapján adja elő ezt SCHULEK), többi könyvei szinte esztendőnként jelennek meg. Munkásságának gerincét a *postillák* adják. Öt kötet jön ki egymásután (1573, 74, 75, 78, 79—RMK. I. 95, 115, 119, 146, 153), s a sor befejezőjének BORNEMISZA egy rövidebb, egész esztendőre való prédikációkat egy kötetben magába foglaló munkát tervezett, amiből azonban az 1584-ben megjelent óriási terjedelmű és röviden *Fóliópostillának* nevezett mű került ki (RMK. I. 207.).

A negyedik és ötödik postilla-kötettel kapcsolatban SCHULEK javítja SZABÓ KÁROLYT. SZABÓ RMK. I. 149. alatt *Igen szép és szükséges prédikáció az Istennek irgalmasságáról* címmel írja le BORNEMISZA egy munkáját, amelyről nem ismeri fel, hogy az nem más, mint az ötödik postilla-kötet 243b—359. leveleiről készült *különlenyomat*. SCHULEK jelzi, hogy ezt már GULYÁS PÁL felismerte, majd előadja azt az érdekességet, hogy a különlenyomat előbb volt kész (és előbb adatott ki is), mint az egész kötet, vagyis a különlenyomatot beleillesztették az utóbb nyomott részek közé. Hogy ez így volt, arra egyszerű bizonyíték a negyedik kötetnek a 243b. előtti lapja, amelynek szedése össze van szorítva.

A negyedik postilla-kötet tartalmazza az *Ördögi kísértetek* cím alatt ismert nevezetes írást. SZABÓ ismeri ennek a postilla-kötetnek az *Ördögi kísértetek* nélküli változatát (RMK. I. 147.) és az *Ördögi kísérteteket* is külön kiadásban, külön latin és magyar előszóval (RMK. I. 148.), amelyet 1578-ra tesz. SCHULEK SZABÓT kronológiai szempontból javítja, úgy adva elő a dolgot, hogy a postilla-kötet pünkösdkor jelent meg; néhány hónap alatt lefordították egyes részeit *németre és latinra*; a fordítások elkerültek sokfelé, magához RUDOLFHOZ is. BORNEMISZA

maga mondja el, hogy ez a rész „kiterjedje egy néhány egyéb nyelveken is és eljuta nagy urak és császárok eleibenis“, meg azt, hogy „a kísértetekről való írásim miatt csaknem az egész Magyar és Német ország fő fő népei szájokat reám tátották“. SCHULEK úgy gondolja, s ez teljesen valószínű is, hogy BORNEMISZA ez írása által felidézett hangulat miatt szétválasztotta a negyedik postilla-kötetet, kivette a 647—929. leveleket és azok nélkül bocsátotta ki a negyedik postilla-kötet további darabjait. Az *Ördögi kísérteteket* csak jóval később adja ki újra, 1579-ben, mikor időben már mögötte van bécsi szökése, BÁNFFY LÁSZLÓNÁL *Beckó* várában való rejtőzése és ismét *Detrekőn* van.

Arról egyébként nem mond közelebbit SCHULEK, hogy milyen formában jutnak el a *Kísértetek* idegennyelvű fordításrészletei külföldre. Nyilván csak kéziratosan, nyomtatott részletekről SCHULEK nem tesz említést.

SCHULEK rámutat arra, hogy BORNEMISZA postilláinak tervezetében helyet kellett, hogy foglaljon egy nagyobb, az ördögről szóló szakasz, mert ezt *teológiai alapszemlélete feltétlenül szükségessé tette*.

A postillákon kívül egyéb munkák is kerülnek ki BORNEMISZA tolla alól, amint azt lelkipásztori, egyházszerzői vagy egyházvédői feladatai szükségessé tették. 1582-ben *Énekeskönyvet* bocsát ki (RMK. I. 195.), melyről azt tudjuk meg SCHULEKTŐL, hogy egykötetes postillái függelékeül szánta, de terjedelme mindkettőnek úgy megdagadt, hogy két külön kötet lett belőlük. Az énekeskönyv BORNEMISZA *saját énekeiből is tartalmaz négyet*.

A polémikus BORNEMISZA műve a *Fejtegetés*, amely 1577- vagy 1578-ban készült (mindenesetre az 1578-i országgyűlés előtt, mert ott BORNEMISZA osztogatta ezt a művét az uraknak és nemeseknek) és amely egyetlen példányban sem maradt ránk. SZABÓ TELEGDI MIKLÓS alapján veszi fel (RMK. I. 139.). SCHULEK is előadja, hogy a *Fejtegetés* tartalmából csak BORNEMISZA ellenfelének, TELEGDINEK *Feleletéből* tudunk meg egyet s mást, ahol TELEGDI hosszú szakaszokat idéz BORNEMISZA szövegéből.

Felsorolja SCHULEK BORNEMISZA terveit is, amelyeket utolsó postilla-kötetében vázol fel: *kis postilla, bibliafordítás, Carion Világkerónikája és apokalypsis-kommentár* szerepelnek itt. Ebből az első, ha nem mint „kis“ munka is, de mint a hatalmas *Fóliópostilla* meg is jelent, a *világkerónikáról* nem tudunk, a *Jelenések magyarázatából* csak két énekre (*Cantio és Isten városa*) utalhatunk, a *bibliafordítás* pedig már nem a fáradhatatlan BORNEMISZA munkájának gyümölcseként jelent meg. De hogy milyen érdekesen kapcsolódnak írók, könyvek és tervek, mutatja éppen a teljes magyar bibliafordítás, amelynek munkáját KÁROLYI GÁSPÁR végezte el, s amelyet néhány évvel BORNEMISZA halála

után BORNEMISZA nyomtatója, MANTSKOVIT BÁLINT BORNEMISZA nyomdafelszerelésével kezdett szedni Vizsolyon.

SCHULEK említi még, hogy MOSÓCZY ZAKARIÁS hagyatéki könyvjegyzékében több BORNEMISZA-mű is szerepel, melyek közül kettővel nem tud mit kezdeni. Egyik a *Resolutiones Petri Bornemisza*, mely talán az Ördögi kísértetekkel járó zaklatásokkal lehet kapcsolatban, másik a *Petri Bornemisza de re militari*, melyben SCHULEK nem valami katonai szakmunkát, hanem inkább a katonákhoz intézett prédikációt sejt, esetleg éppen az ötödik postilla-kötetben szereplő ilyentárgyú exhortáció különlenyomatát.

Állást foglal még SCHULEK a *Balassi Menyhárt árultatása* szerzőségét illetően is és azt FARKAS GYULÁVAL ellentétben nem tartja BORNEMISZA művének.

SCHULEK BORNEMISZA-életrajzában megtaláljuk természetesen a BORNEMISZA nyomdájára vonatkozó adatokat is. BORNEMISZA könyvei ugyanis, mint ismeretes, saját nyomdájában készültek. És itt nagyon érdekes, hogy egyik nyomda hogy származik szinte a másikkól. HUSZÁR GÁL 1558-ban szerezte be nyomtató-szerszámaint Bécsben HOFFHALTER-től, felszerelésében a kezdők és díszek azonban még SYLVESTER nyomdájából valók voltak. BORNEMISZA viszont a nyomdához való értést és az első felszerelést, mint SCHULEK előadja, HUSZÁR GÁLTól vette. A postillák első kötetét még BORNEMISZA galgóci szolgálata idején kezdte nyomtatni *Komjátiban*. Itt készült a kötet fele. Az átjárás azonban nehéz lévén Galgócra (1572 után Semptéről) Komjátiba, azután esetleg HUSZÁR és BORNEMISZA pártfogóinak hatalmi szempontjai is közrejátszván, BORNEMISZA megalapítja saját nyomdáját *Semptén*. Egyes szerszámokat HUSZÁRTól vett át, a betűk azonban újak; talán attól a krakkói WIERZBIETHTől valók, aki a *Füves kertecskét* nyomta, de esetleg Bécsből származtak.

Ez a felszerelés azonban a hatalmas igénybevétel miatt annyira megrongálódik, hogy mikor az ötödik postilla-kötet kerül a sor, hosszú részek olvashatatlanok már — ami miatt BORNEMISZA maga is mentegetőzik. A kötet utolsó lapjai és az előszó azonban már ismét szépen olvashatók: BORNEMISZA új betűket szerzett be, alighanem Bécsből, tekintve, hogy 1579-ben ott járt.

BORNEMISZA halála után nyomdavezetője, MANTSKOVIT BÁLINT új megrendelők és patrónus után néz és nemsokára Galgócra költözik. Ide követi őt BORNEMISZA ÖZVEGYE is, aki úgy látszik maga szerette volna a nyomdát vezetni. A felszerelést az élelmes lengyel azonban magának szerzi meg. 1589 elején már saját nyomdáját állítja fel *Vizsolyon*, hogy megkezdje KÁROLYI bibliafordításának nyomását.

MANTSKOVIT BORNEMISZA nyomdájának művezetője volt. SCHULEK nem tudja, mikortól fogva, nem fogadja el azonban GULYÁS PÁLnak azt a megállapítását, hogy kezdettől. Az viszont SCHULEK szerint bizonyos, hogy már *Semptén ott volt*. 1581 táján ugyanis egy *perikopás-könyvecskét* nyom ki MANTSKOVIT *Detrekön (Epistolák és Evangéliumok, SZABÓ nem tud róla)*, melynek ajánlásában erre vonatkozólag egyenes utalás olvasható.

MANTSKOVIT nyilván igen ügyes mester volt s segédei is azok lehettek, különben nem tudott volna ilyen hatalmas termelést nyújtani a *Semptén*, majd *Detrekön* működött nyomda. Errevonatkozólag elég annyi, hogy — mint GULYÁS PÁL is számítja — a harmadik postilla-kötetnél 107 levél szedése esik egy hónapra!

MANTSKOVIT 1580-ban és 1581-ben egy-egy *kalendáriumot* is nyom *Detrekőben*. (Előbbiről SCHULEK egy levél alapján értesít, utóbbi RMK. I. 196.) 1584-ben azután, mint munkája „zsengéjét” nyomja ki a *Vigasztaló könyvecskét* (RMK. I. 208.). Ez SCHULEK szerint nyilván önálló nyomdász-tevékenységének megindulását, s így BORNEMISZA halálát jelenti. (E tekintetben SCHULEK GULYÁS PÁLLal szemben DÉZSI álláspontját fogadja el.) Hamarosan új könyvet nyom MANTSKOVIT: SIBOLTI DEMETER *Lelki harcát* (RMK. I. 209.).

Ezekkel kapcsolatban SCHULEK ismét javítja SZABÓ KÁROLYT, mondván, hogy SZABÓ nem tud arról, hogy MANTSKOVIT könyvei BORNEMISZA műhelyében készültek, s azért keltezi az RMK. I. 196-ot, 208-at és 209-et *Galgó*ról, *ami helytelen*, hozzátéve még azt is, hogy a *Vigasztaló könyvecske* a *Wurzgärtlein* egy újabb kiadása és nem SIBOLTI DEMETER műve. MANTSKOVIT legközelebbi nyomtatványa, a *Confessio de vera Deitate Domini Jesu Christi* azután már valóban *Galgócon* készült 1585-ben.

SCHULEK részletesen szól még BORNEMISZA könyveinek anyagi vonatkozásairól, a pártfogókról, a kinyomatás költségeiről, a könyvek eladásáról, forgalmi értékükről, főleg azoknak a leveleknek alapján, melyek az ő kutatásai előtt még ismeretlenek voltak. Ezeket azonban SCHULEK már régebben ismertette a *Protestáns Szemlében* s a levelek könyvészeti adataira a *Magyar Könyvszemle* már akkor reflektált.

Az elődottakból nyilvánvaló, hogy SCHULEK monográfiájának első része tele van bibliográfiai vonatkozásokkal, amint az egy BORNEMISZA-életrajznál nem lehet is másként. S ha fenntartjuk is azt, amit fentebb mondtunk, hogy t. i. kár, hogy egy fejezet nem tartalmazza külön BORNEMISZA könyveinek életrajzát, azt is meg kell állapítanunk, hogy a könyvészeti vonatkozásoknak BORNEMISZA életrajzába való beleszövése nagymértékben tanúskodik amellet, hogy a *könyv és nyomda milyen szervesen hozzátartozott egy XVI. századi magyar*

reformátor életéhez. BORNEMISZA munkáinak áttekintő, összefoglaló felsorolása azonban hiányzik.

A szövegben előforduló kezdőknek és díszeknek, meg több címlapnak egészlapos faksimiléje igen szemléletesen teszük SCHULEK előadását és széppé könyvét.

BORNEMISZA írói tevékenységének gyümölcseit együttesen szemlélve és ehhez életrajzát olvasva, még egy nagy kérdés merül fel, amely szinte elvi kérdéssé szélesedik. Ha összeszámoljuk az öt postillakötet levélszámait és a jóval nagyobb formátumú foliópostillát, s ehhez a számhoz hozzáadjuk a *Négy könyvecske* és az *Énekeskönyv* terjedelmét (ez összevéve jelenti BORNEMISZA fennmaradt könyveinek levélszámát), 5000-en felüli számot kapunk, ami 10.000-en felüli lapszámot tesz ki. Ezekon kívül vannak még az olyan munkák, mint a *Fejtegetés*, *Resolutio*, *De re militari*, *Cantio*, *Elektra*. Hozzászámítva a nem csekély levelezést s tekintetbe véve, hogy mindez a munkásság a legkorább 1566—67-től 1584-ig terjedő, tehát 17—18 esztendőnyi időbe szorítandó be, *olyan írói tevékenységgel állunk szemben, amely még technikailag is elképzelhetetlen — nem is számítva a szellemi teljesítményt.* Azután BORNEMISZA nemcsak író volt, hanem XVI. századi prédikátor is, akinek ezernyi más dolga is volt. A negyedik postillakötet egy helyén maga említi, hogy néha mennyi baja van egy nap: jobbagyai rohannak fel hozzá, nyomtatók és könyvkötők akadékoskodnak, kocsisa és szakácsa bosszantják, oskolamestere és udvarló deáki adnak neki dolgot, barátai jönnek panaszkodni hozzá, a gróf, a tisztartó ráüzennek — s azután ott van családja, felesége, gyermekei. Ezek az apró elfoglaltságok, amik mellett az ighirdetés (nem hetenkint egyszer, de naponként való!), a superintendensi teendők, a TELEGDIVEL való polémia és a főúri patrónusok lelkigondozása teszük a nagyokat. Még csak a nyomdával járó munkára, utazásaira, egyáltalában nem nyugodalmas, hanem nagyon is hányatott életsorsára kell gondolni, melyet csak súlyosbított a sok családi gyász, és valóban elképzelhetetlennek tűnik fel hatalmas irodalmi munkássága. SCHULEK is megjegyzi, hogy *miképpen győzhette ezt ilyen széles mederben erővel, idővel, az örök rejtély marad.*

A kérdésre való feleletkeresésben még az sem elég, ha másolókra meg korrektorokra gondolunk. *Egyenesen szükségesnek látszik az a feltevés, hogy BORNEMISZÁNAK más, alkotó-segítőtársai is voltak.* A *Négy könyvecske* összeállításánál, az *Énekeskönyv* szerkesztésénél ez egyáltalában nem elképzelhetetlen, s az sem, hogy a *postillák* egyes prédikációit nem ő maga, hanem segítők egyike-másika szerkesztette. BORNEMISZA maga szól oskolamesteréről és udvarló deákjairól. Az oskolamesterek között pedig olyan erő is volt, mint SIBOLTI DEMETER, aki a 70-es évek elején Semptén volt, mielőtt 1574-ben Jókára ment volna,

1579-ben pedig, Nagyszombatból elúztatván, ismét Semptén tartózkodott egy ideig.

Teljesen elképzelhető, hogy ilyenek vették le BORNEMISZA válláról a teher tekintélyes részét. Még így is emberfeletti munkát kellett végeznie, ha tekintetbe vesszük könyveinek ama részeit, amelyek csak az ő személyes írásai lehettek.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy a segítőtársak munkája *nem jelent BORNEMISZA részéről szerzőhamisítást, plágiumot.* Ezeket nyilván BORNEMISZA irányította, munkájukat átnézte, javította; ezek munkája is BORNEMISZA műhelyéből került ki. Nem szabad elfelejteni, hogy a szerzői etika a XVI. században nem jelenti ugyanazt, mint manapság. *Sem BORNEMISZA nem követett el helytelenséget, mikor segítőtársai munkájára a maga nevét írta, sem azok nem érezhették ezt szerzői jogfosztásnak.* Gondoljunk csak arra, hogy például RUBENS egy sereg olyan képet szignált, amelyet tanítványai festettek, ő maga esetleg egy-két vonással javított csak rajtuk — *s szignumával éppen értékelte azokat, méltónak ítélve a képeket arra, hogy nevét viseljék.*

De nem kell ilyen messze mennünk. Itt van KÁROLYI bibliafordítása, melynél tudjuk, hogy KÁROLYINAK segítői voltak s nevét csak egynek, egy iskolamesternek ismerjük. Hasonló az eset HELTAI bibliafordításával is.

Szövegkritikai probléma BORNEMISZA könyveiben szétválasztani BORNEMISZA írásait segítőtársaiétól. *A további BORNEMISZA-kutatás igen fáradságos, de élvezetes és szép feladatának látszik ez.*

HARSÁNYI ANDRÁS.

Horváth Endre : Magyar-görög bibliográfia. (Magyar-görög tanulmányok, szerkeszti MORAVCSIK GYULA. 12. sz.) Budapest, 1940. A kir. m. Pázmány Péter Tudományegyetemi Görög Filológiai Intézet [kiadása]. 8°. 95 + 1 sztlan l. [Címlapon párhuzamosan a cím új-görög szövege.]

HORVÁTH ENDRE újjörög értekezéseinek, tanulmányainak, cikkeinek hosszú sorával gazdagította már tudományos irodalmunkat. Munkásságát elismeréssel fogadta a magyar és a görög tudományos világ egyaránt. Most magyar-görög bibliográfiát állított össze, hogy teljes címbeli áttekintést adjon a magyar-görög szellemi kapcsolatok nyomtatott emlékeiről. Ez a bibliográfia csak az *újabb* görögséggel kapcsolatos nyomtatványokról nyújt tájékoztatást. Mellőzte az antik görögség szellemi termékeinek magyar kiadásait és az ezekre vonatkozó magyar munkákat, sőt az „újabb görögség“ köréből a bizánci kort is kizárta, mert ezekre vonatkozólag már vannak bibliográfiai összefoglalásaink MORAVEK ENDRE és MORAVCSIK GYULA tollából.